

1.

— Пане, змилуйтеся!

Темноволоса дівчина, з вродливим засмаглим личком, на якому особливою красою вирізнялися великі карі очі — такі темні, мов та ніч українська, котра опанує буває землею в той час, як місяць-молодик ще не народиться, — з виразом невимовного жаху дивилася на огрядного чоловіка середнього зросту, що наближався до неї.

То був її пан.

Пан Рихальський.

Селом уже більше року гомонілися об тім, що пан уподобав собі нову забавку — дівчину, котра є незайманою, до його опочивальні, як тільки він того забажає. Спочатку чи лакей його Тимко, чи візниця Микита приводили йому дівчат, та й то рідко — пан ще мав звичку надовго від'їздити з маєтку до Кременчука, від чого кріпацтву було тільки полегшення. Й майже всю зиму та більшу частину осені пан у місті перебував, а це, навесні — повернувся. Ще більш огрядний і схожий на вгодованого хряка, знадився він навідуватися до села, аби самому придивитися собі дівку. Горе було в селі від тих панських відвідин — матері зачиняли дівчат

у коморах, ховали в кущах, та все одно бувало так, що ко-
трась дівка таки втрапить на хітливе панське око. Й тоді вже
все — заскочивши зненацька, пан або наказував йти до
його панського будинку, або ж посилав Тимка чи Микиту.
Галя Остроградівна, наприклад, натрапивши на таку панську
милість, будучи дівкою норавливою та гонористою, страху
не маючою ні перед батьком рідним, суворим Миколою
Остроградом, ні перед панським вправляючим Зорею, не
розгубилася й перед паном, коли той був упіймав її біля
криниці й наказав з'явитися до панського дому, як тільки
сонце зайдеться. Висока зростом і досить дебела, Галя та
поглянула на пана свого зверху вниз... та й дулю йому прями-
сінько під вельможного панського носа зухвало тицьнула.

Вишкірила міцні білі зуби.

— А ось вам, пане, а не Гальчині молоді принади!

Бідолашна Галька...

За зухвалість свою сплатилася вона страшно.

Ввечері до хати Остроградів прийшли Микита-візниця
та лакей Тимко. Без жодного слова пояснення Галю вхопи-
ли за довгі коси й потягнували до панського дворища. За
зухвалість свою Галя не потрапила до панської опочиваль-
ні — вкинули її до панських стаєн, а там уже... Спочатку
батою почастували до кривавих стрічок на білій дівочій
спині, а потім уже пан жорстоко познущався з неї й кинув
ледь живу дівчину на сіні, біля огорож із кіньми.

Вранці притихлу Галю забрав батько.

Перемінилася з того дня Галя... тихою заробилася й геть
невзною й селом ходилася, наче тінь себе колишньої.
Казали, що намислювала вона була пана й убити, помститися
за гідність свою дівочу зругану, та батьки зачинили її в хаті.

Й ось до лабетів панських потрапилася вона.

Марійка Бойківна...

Весь цей час, поки селом ширялися оповідки про особливу небайдужість панську до дівчат, що спалахнулася в підстаркуватого Рихальського, наче пожежа в посушливе літо, Марійка й мала страх перед тими поголосками, та не було часу особливо їм віритися. Мама вже другий місяць важко хворіли, серцем страждали ще від смерті батька, а останнім часом геть уже ослабли, сердешна. А в хаті ж їхній, окрім самої Марійки, ще п'ять душ дітей, і всі значно менші від старшої сестри, котра з хворобою мами перетворилася для них на другу маму. Й усе їй треба в господарстві до ладу привести — й худобинку, хоч і мали одну кізоньку, доглянути й подоїти, й городину зсапати, й наготувати, нагодувати дітей... а ще до панщини встигнути, й там за двох спину вгинати — коли не виконає свою й мамину норму, Зоря не пожалкує — погоновить хвору жінку на поле, й ніякі вмовляння та прохання на нього не подіють. А Марійка хоч і страшилася коли натрапити на око пану, та особливо цим не переймалася — часу геть не вистачало.

Й ось сьогодні ввечері трапилося найгірше...

Вертаючи з панщини — втомлена, знесилена й запилена, втрапила вона на пана... Рідко коли його вона бачила, усе здебільшого здалеку, коли проїздив проліткою повз село або ж гарцював на коні своїм у бік гаю. Й особливого уявлення не мала про вигляд власного пана, а дівчата відгукувалися про нього різно — одні кривили личка, фекали й гуділися об тім, що пан справжня потвора. Але траплялися й такі, котрим пан був наче й до вподоби. Особливо ж вподобляла пана Килина Стороженківна. Вбога сирота, котра жила в родині рідного дядька безправною наймиткою, — вона кожного разу, коли біля поля проїздив пан,

тоскно дивилася йому вслід. Стояла, поки курява від панської пролітки не осядеться остаточно над полем, і тільки тоді відводила погляд і важко зітхала.

— Чому пан знову мене не помітив? — питалася простодушливо у дівчат, котрі не витримували й підіймали її на глузи. А вона мов і не помічала того й тягнула далі своє: — Ось помітив би він таки мене... взяв до панського будинку. Й панею я б заробилася, в шовках би закупалася...

Дівчата так і пирхали зо сміху.

— Килино, Килино... зупинися! Якою пані? В пана вже є пані...

Килина призро криви́ла личко.

— Є пані... Та ви що, не бачили чи не чули, як живуть пани? Вони ж ненавидять одне одного... Тітка розповідали, що навіть в одній опочивальні не ночують...

Ось тут потрібно дещо відступитися від розповіді про дівчат сільських та Марійку Бойківну й переповісти дещо затисло життя самого пана Рихальського.

Поміщик Полтавської губернії, володар чотирьох досить великих маєтків Кременчуцького повіту, пан Володимир Володимирович Рихальський чоловіком був середнім — і все в нім було якесь... середнє. Зріст, розум і зовнішність... і навіть черево, котре лиш після сорока його років набуло значних розмірів. Як чоловік він був прісний і зовсім не цікавий ще змолоду — невиразне продовгасте лице з водянистими сірими очима, занудлива річ і невміння тримати розмову. Єдиною його привабливістю був спадок батька-поміщика, котрий він отримав у досить молодому віці. Проте відсутність вроди не завадила йому першим шлюбом одружитися зі справжньою красунею. Покійна мати його, стара пані Ольга Петрівна, котра померла лиш п'ять років

тому, панею була досить кмітливою й вишукала десь для сина дружину неймовірної краси. Німкеню Ельзу фон Дітер, мати котрої походила з українсько-поляцької родини, а батько був чистокровним уродженцем Пруссії, який після шлюбу переїхав жити до Полтави. За декілька років пан фон Дітер збанкрутів, невдало повівши справи, й мав шукати доньці-красуні нареченого, котрий згодився б узяти її за дружину за відсутності посагу. Й треба сказати, що бажаючи вчинити так навіть за відсутності посагу панна Ельза не відчувала. Різних було панів, і в одного з них навіть закохалася... й можливо, життя панни склалося б зовсім інакше, коли б не потрапила вона на око старої пані Ольги Рихальської. Й так тій припалася до вподоби, що вона заприяглася видобути для свого сина в дружини цю чарівну панночку. Й таки доскочила свого. Невідомо вже як, але Ольга Петрівна переконала пана-німця в тім, що кращого чоловіка для його доньки, ніж її син, годі й шукати.

Й Рихальські посватали панну Ельзу фон Дітер.

Без згоди чарівної Ельзи.

За декілька місяців вона заробилася панею Рихальською.

Невеселою, наче вмерлою виглядалася наречена на власному весіллі — синьоока білява красуня з ляльковим личком й оксамитовою білою шкірою, сиділа одинокою й безучасною до всього в розкішній сукні, подарованій матір'ю нареченого, й безрадісно дивилася на те, як інші веселилися на присвяченім їй гулянні. А гарною якою вона була — такою, що погляду відвестися від неї було вкрай важко.

Опісля свята відвела Ольга Петрівна молоду невістку до опочивальні свого сина... й пані Ельза, як була вона —

у весільній сукні тій розкішній, сіла до столика, відмовляючись перевдягатися. Й тільки лицем перемінилася ледь помітно, коли до опочивальні увійшов чоловік її. Нетерплячий і палкий, охоплений пристрасстю від бачення краси молодої своєї дружини, вхопив він ту в обійми пристрасно та міцно, геть не звертаючи уваги на те, що молода дружина з виразом вкрай огидливим відвертає личко своє лялькове від поцілунків його жагучих і зовсім їй непотрібних. Не зважав ні на що — ні на опір її слабкий, ні на сукню з широким криноліном... Опір приборкав, завівши білі дівочі ручки над головою, а сукню просто роздер у шмаття, весь здригаючись від гарячкуватого бажання дістатися тіла дружини, прихованого тою сукнею важкою... Й мов не помічав того, що Ельза лежить під ним ні живою, ні мертвою — оволодів палко, грубувато й навіть безжально, втамовуючи власну пристрассть й не переймаючись геть почуттями молодої дружини. Тільки коли все закінчилося, коли відкотився він від неї, блаженно прикривши очі, Ельза відсунулася від нього якнайдалі й прошепотіла холодко:

— Ненавиджу вас!

Блаженна усмішка повільно сповзлася з розчервонілого лица Рихальського... Нерозуміюче нахмуривши лице, він обернувся до дружини, припіднявшись на ліктях, і майже відразу ж відсахнувся... Гарні темно-блакитні, майже сині очі Ельзи палалися такою ненавистю, що пану Володимиру заробилося не по собі.

Нахмурившись, він усе ж простягнув до дружини руку.

— Ельзо... що ви, люба? Невже вам не сподобалося...

Ельза відхитнулася від чоловікової руки, мов то була простягнулася до неї змія отруйна, й притулилася спиною до бильця ліжка, стуляючи на ніжних грудях своїх,

грубо захапаних нетерплячими руками чоловіка, залишки сукні та розірваної сорочки, й безрадісно та навіть жовчно розсіялася.

— Сподобалося? Та як може сподобатися оце тваринне спарювання? Оця груба наруга... Та мені робиться огидно від одного лиш тільки погляду на вас... на ваше розчервоніле лице. Ви вдоволені, справді ж? Ви отримали дружину, котру бажали, й вам є геть байдуже до того, що відчуває вона. Вам було байдуже, що відчувала я, коли ви насолоджувалися мною... Вам і зараз усе байдуже. І я вас ненавиджу... й буду ненавидіти кожну мить свого життя з вами.

Рихальський розтулив рота, бажаючи щось сказати, але знову поглянув у ті наповнені ненавистю очі жінки й зовсім нічого не сказав, мов вдавився власними ж словами. Він був навіть і руку простягнув до неї знову, але рука його так і застиглася в повітрі, а потім і взагалі опустилася на ліжко.

Володимир та Ельза Рихальські прожили в шлюбі три роки.

Прожили... Життям той час для Ельзи Рихальської можна було назвати лиш через силу. Вона просто існувала... Лиш тільки існувала, мов до в'язниці зачинена в однім будинку з осоружним чоловіком, чи не кожної ночі перетерпаючи таку небажану для неї близькість із ним. Ніхто й ніколи не бачив молоду пані Рихальську усміхненою — навіть слабка, випадкова посмішка... напівпосмішка не торкалася її рожевих вуст. Тих вуст рожевих, що з часом зблідли, мов то внутрішнє її спустошення вижерло з них барви життя. Мов та тінь з'являлася вона в коридорах будинку зранку, снідала без особливого бажання з чоловіком та свекрухою, потім гулялася в садку й просиджувала непорушно годинами біля озерця... а потім ішла до

своїх покоїв і більш не з'являлася. Вночі до неї приходив Рихальський, і вона мовчки й якось байдужливо терпіла те, як він насолоджувався її гарним молодим тілом. І так продовжувалося до того самого дня, коли Ельза байдужливо й безбарвно промовила:

— Я є у важкості.

Новина об тім, що на молоду родину панів Рихальських чекає поповнення, зрадувала хіба що лиш стару пані Ольгу Петрівну, котра вже давно мріяла про онуків. Сам Рихальський сприйняв новину про своє майбутнє батьківство досить-таки байдужливо, а сама Ельза... Ельза навіть і не знала, які почуття викликала в неї новина про дитину. З одного боку, вона відчувала наче радість, а з іншого... одна лиш думка об тім, що носить вона під серцем дитя від ненависного Рихальського, піймарила й радість майбутнього материнства, й викликала суперечливі почуття до свого ще не народженого дитяти. Як подумає буває, що в тій дитині буде тектися кров чоловіка, так і зникаються з серця всі ніжні думки об тім немовляті, й відчуває, що не хоче, зовсім не хоче вона того, аби це дитя народжувалося до життя.

Але в певний час обродилася донькою.

Важкі то були, виснажливі для молодої матері народини, й коли їй — геть виснаженій та заслаблій — показали новонароджену доньку, єдина лиш думка сковзнулася в свідомості — донька не була схожою на Володимира Володимировича, й то було для Ельзи в полегшення. А Рихальський, що чекав на сина та спадкоємця, лиш вуста накопили несхвально, мовивши дружині зневажливо:

— Ви навіть сина не спромоглися мені народити.

Ельза кинула на нього холодний погляд.

— Вам так потрібен син?

— Мені потрібен спадкоємець!

Але спадкоємця Рихальський так і не отримав.

За два роки після народження доньки Ельзи не стало.

Молода пані Рихальська вчинила самогубство.

Народження важке доньки не найкращим чином позначилося на душевному стані пані Ельзи. Після народження дівчинки, котру назвали на честь прусської бабусі Ельзи Еммою, пані Рихальська геть замкнулася в собі, й навіть золотоволосе й блакитнооке дівча, нею ж самою народжене, не змогло завоювати собі її любові. До доньки Ельза виявилася геть байдужливою, й відсутність у неї молока та поява годувальниці з молодих та міцних кріпачок тільки зробили ширшою ту прірву, що поклалася між матір'ю та донькою ще до народження останньої. Ельза поступово настільки зачинилася у собі, що між дівчатами-покоївками поповзлися чутки про божевілля пані, котра навіть донеччійанголятку не радіється, а дивиться на таке схоже на неї немовля геть байдужливими очима, й на руки майже не бере, не пригортає до серця материнського. Пригортала маленьку панночку до себе здебільшого годувальниця — молода й рум'яна лицем Марина, пишна й соковита молодиця, дружина одного з лакеїв панських, та ще бабуся — пані Ольга Петрівна. Володимир же Володимирович за три роки шлюбу поступово майже зовсім охолонув до дружини, пристрасть до котрої захопила його відразу так сильно, а поступово відступилася, як кожна пристрасть, як те почуття, котре не є коханням і спалахується подібно яскравому полум'ю, і так само швидко перегоряється. Й Рихальський уже навіть не міг сказати того, чи кохав він дружину. Так, він захоплювався її вродою, його приваблювало її

гарне тіло, але щоби кохати... Він із легкістю під час важкості дружини віднайшов собі коханку — пані-сусідку, котра була заміжня за пристаркуватим бароном. Роман той виявився тривалим і пристрасним з боку Рихальського й закінчився досить несподівано для нього. Старий барон помер від серцевого нападу, і його вдовиця за десять днів гайнула геть до Петербурга — шукати собі нового барона. Рихальський їй заробився нецікавим — одружений, далеко не красень, та й... набрид. А ось Рихальський баронесою захопився не на жарт, і втеча примхливої коханки виявилася для нього справжнім вдаром. Він навіть кинувся був слідкома за панею до Петербурга. Повернувся за два тижні — злий, мов той пес на мотузці, й почав сваритися й з матір'ю, й з сусідами та челяддю. Але найбільшою насолодою було для нього вчіплятися в дружину. Забувши за два роки й дорогу до покоїв Ельзи, він тепер приходив до неї чи не кожної ночі — мовчки, без жодного слова чи поцілунку, хапав грубо й якось наче злувато гарне молоде тіло дружини й так само грубо й злувато брав те, що було йому належне як вінчаному мужу.

За місяць у родині трапилося нещастя.

Пані Ельза Рихальська віднайшлася у стайнях... на зашморзі.

Володимир Рихальський довго не жалкував за дружиною й не довго проходив удівцем. Вже за пів року привіз із Кременчука нову дружину.

В Рихалівці з'явилася нова пані.

Й пані та виявилася повною протилежністю покійній Ельзі. Ще досить юна літами, в сімнадцятій весні своїй, Наталя Павлівна походилася з міщан — дрібних службовців і не надто вже родовитих, та мала гарне личко зі швидкими

темними очима, принадне молоде тіло... й пану Рихальському прийшлася дуже до смаку, й він навіть, як й у випадку з першою дружиною, не взяв до уваги відсутності надто великого посагу. Та й навіщо то йому — має чотири чудових маетки, вдосталь грошей та кріпаків. Навіть на невдоволення матері новою невісткою уваги не звернув — давно минулися ті часи, коли пан Рихальський слухався неньки. З роками перетворився він на справжнього пана — владолюбного й різкого у висловлюваннях, лінькуватого й охочого до ситної смачної їжі, котру при панському будинку мала хист неперевершено приготувати незмінна роками кухарка Олена. Володимир Володимирович залюбки смакував знатним її борщем з часником та пампушками, печеннями з гусятини та качатини, пиріжками здобними з потрібкою з птиці, смачніших від котрих в усій губернії було неможливо віднайти. А ще млинцями та оладками з густими, жовтуватими вершками — й гладшав з кожним роком усе більше.

Наталя Павлівна через рік після весілля народила Рихальському доньку Софію, й більш дітей вони не мали. Збоку якщо було поглянути, то другий шлюб Рихальського можна було назвати ледь не ідеальним. Але ж то тільки коли дивитися збоку, а насправді... Насправді Наталя Павлівна ненавиділа свого заможного чоловіка — о, знав би він лиш, якою лютою ненавистю вона його ненавиділа, але роками вміло грала ролю закоханої жінки. Терпіла його грубуваті обійми, огидні їй пристрасні поцілунки й близькість з ним, від котрої просто нудило — й все то лиш тільки заради його статків. Відсутність у чоловіка сина-спадкоємця була дуже до вподоби молодій пані Рихальській. Й, обродившись для нього донькою, вона вже потурбувалася об тім, щоб не народжувати йому більш дітей. Влеслива,

з пересолодженою усмішкою на вустах — Наталя завжди намагалася догодити чоловікові й завжди старанно задовольняла його в ліжку, виконуючи всі його забаганки... й все то з єдиною метою.

Наталя Павлівна прагнула залишитися спадкоємицею свого родовитого чоловіка.

Й робила все, аби за його заповітом вона отримала все.

Й донька Софія не була їй у тім перешкодою. Суперницею була інша — старша донька Рихальського Емма Володимирівна. Напівсироту-пасербницю Наталя Павлівна не залюбила з першого ж погляду. Не надто чадолубива, нова пані Рихальська до того ж майже відразу розпізнала в гарній блакитноокий дівчинці суперницю, й наявність її до неможливого дратувала пані Наталю. Погоджуючись на шлюб з огидним їй Рихальським, вона мріяла лише об однім — прийде день, значно старіший від неї чоловік помре й всі його статки отримає вона. Саме вона, тому що сина-спадкоємця перша дружина йому не залишила. Залишила вона лиш доньку, дуже схожу на себе — гарну, біляву й блакитнооку. Й Наталя пообіцяла собі, що зробить усе можливе й неможливе для того, аби Емма не заробилася спадкоємицею пана Володимира. Розуміла — за найкраще буде щонайшвидше видати Емму заміж і витурляти з будинку й родини.

Так і жили — Рихальський з кожним роком гладшав усе більше, з кожним роком у нього все більш псувався характер, і вже через п'ять років шлюбу він почав втрачати цікавість до своєї молоді дружини. Більш того — мов пронюхавши справжні почуття пані Наталі, почав заводити сварки з дружиною, охолонувши до неї як до жінки й не зазираючи до її опочивальні. Наталя ж, не полишаючи

надії заробитися після його смерті єдиною спадкоємицею, намагалася поводитися з чоловіком терпляче, посміхалася йому в той час, коли до свербіння в пальцях кортіло вп'ятися в ту лискучу від жирів пику й просто роздерти її в шмаття, вивільняючи нарешті всі ті почуття, що ховала вона їх під усмішкою своїх гарних повновидих вуст. Але вона все ж терпіла. Терпіла до того дня, поки терпіння її, мов та занадто натягнута мотузка, не обірвалося... Й ось тоді Рихальський почув від дружини багато чого цікавого — він дізнався про її справжні почуття, про всю ту ненависть, що спалювала її зсередини, — але не здивувався навіть, тільки посміхнувся іронічно. А пані Наталя, мов зовсім забувшись у запальнім нападі про своє жагуче бажання після смерті чоловіка успадкувати все його майно, кидала йому в очі досить образливі для чоловіка слова об тім, яким огидливим для неї є кожен його дотик, кожен поцілунок його. А близькість з ним... Її нудить і завжди нудило від необхідності бути близькою з ним, від того, як він навалюється на неї й змушує ледь не задихатися під важкістю свого огрядного тіла. А під кінець, геть забувшись про будь-яку обережність, розпалена власною сміливістю — кинула зневажливо:

— Й можете викреслити мене зі свого заповіту, та я зовсім не жалкую об тім, що виказала нарешті свої справжні почуття!

Рихальський оглушливо розсміявся.

— Викреслити тебе зі свого заповіту? А хто тобі сказав, що я тебе до нього вписував?

Наталя так здивувалася, що забула про власний гнів.

— Тобто... як не вписували... А хто ж успадкує маєток? Емма?